

ارزش تاریخی "منظوره السعداء فی احوال الغزاة والشهداء"

محمد عرفان شجاع*

چکیده:

نهضت جهاد حضرت سید احمد شهید رحمه الله (۱۲۰۱ هـ ق، ۱۷۸۶ م-۱۲۴۶ هـ ق، ۱۸۳۱ م) نخستین نهضت عمومی از جهت حفظ و صیانت شبه قاره هند و ولایت های همسایه مسلمانان را از چنگال استعمار فرنگ بود، از نظر همه گیری و نیروی تأثیری آن قدر بود که تأثیر آن نه فقط در نسل معاصرش محمود نماند بلکه نقش عمیق و دیرپای، برای نسل آینده این منطقه هم باقی گذاشت. منظوره السعداء فی احوال الغزاة والشهداء، موسوم به تاریخی "تاریخ احمدیه" مهم ترین کتاب در باره زندگی نامه و نهضت جهاد حضرت سید احمد شهید رحمه الله است. نگارنده این کتاب مولانا جعفر علی نقوی بستوی (۱۲۱۸ هـ ق/۱۸۰۳ م-۱۲۸۸ هـ ق/۱۸۷۱ م) از علمای در زمان خود شناخته شده بود. وی با سید احمد شهید خیلی نزدیک بود و در دوران نهضت جهاد به عنوان منشی سید احمد شهید منصوب شد و او به ۱۲۴۵ هـ ق، به حضور حضرت سید احمد شهید رحمه الله رسید و در مرکز نهضت جهاد رسید و به گزاشتن يك سال و چند ماه به شرکت نمودن نهضت جهاد و بعد از حادثه فاجعه شهادت حضرت سید احمد شهید رحمه الله ۲۴ ذی القعدة ۱۲۴۶ هـ ق، ۱۸۳۱ م آنجا قرار یافت و همه وقایع و امور شاهد بود. وی به خواست نواب تونک؛ نواب وزیر الدوله، منظوره السعداء فی احوال الغزاة والشهداء را نوشت. او این کار را در سال ۱۲۷۹ هـ ق/۱۸۶۲ م به پایان رساند.

واژه های کلیدی: منظوره السعداء، سید احمد شهید، سید جعفر علی نقوی، نهضت

جهاد، استعمار انگلیسیها، شبه قاره، دوازدهم هجری قمری

*دانشجوی دوره دکتری، زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پنجاب لاهور.

نهضت جهاد سیداحمد شهید به دلیل اهمیت و تأثیر جهانی سیاسی، اجتماعی، ادبی و تاریخی از زمان او تاکنون مورد توجه نویسندگان تاریخ، مکرر بوده است. پژوهشگران داخلی و خارجی در این زمینه در زبانهای اردوی و انگلیسی کتاب ها و مقالاتی نوشته اند، سخنرانی کرده اند و شاعران نیز در این باره شعر گفته اند. مومن خان (۱۸۰۰ م - ۱۸۵۲ م) که شاعر معروف اردوی و فارسی شبه قاره بود در "مثنوی جهادیه" گفت:

این عیسویان به لب رساندند	جان من و جان آفرینش
مگزار که پایمال گردیم	زان سیم سران آفرینش
تا چند به خواب ناز باشی	فارغ ز فغان آفرینش!
مومن شده هم زبان عرفی	از بهر آسان آفرینش
بر خیز که شور کفر برخاست	ای فتنه نشان آفرینش

(منظور، ۱۴۲، ۱۹۷۸)

شاه عبد العزیز دهلوی (۱۱۵۹ ه ق/۱۷۴۶ م --- ۱۲۴۱ ه ق/۱۸۲۶ م)، در باره وضعیت سیاسی و تسلط انگلیسیها، يك فتوای صادر فرمود که در تاریخ به نام "فتوای دار الحرب" معروف است (عبد العزیز، ۱۱، س ن)، سپس به دنبال آن فتوای در سراسر هند فتاوی صادر شد (ارشاد، ۵۵، ۲۰۱۳). در پیروی آن فتوی، سید احمد شهید نهضت جهاد را آغاز نمود و در جمادی آخری ۱۲۴۱ ه ق، ۱۸۲۶ م وطن خویش را، به همیشه را، وداع داد فرمود. و برای رسیدن به شمال غربی هند (در این ایام خیبر پختونخوا)، ایالت های متحده، مالوه، گوالیار، راجستان، بهاول پور، سند، بلوچستان و افغانستان را طی نمود. همین مسافرت طویل به خود يك جهاد بزرگی است (مهر، ص ۲۳۴، س ن). ایشان اساس نهضت خود را بر اعلاء کلمة اله و احیای سنتسید المرسلین صلی الله علیه و اله اسلم، نهاد (ندوی، ۱۹، ۱۷۹) نزد سید احمد شهید معنای سیاست اصلاح معاش و معاد بود (اسمعیل، ۴۱،

۲۰۰۵). بعضی پژوهشگران این نهضت را به عنوان اولین جنبش اسلامی هند توصیف شده است که با يك پیام جهانی دارد (عایشه، ۶۶، ۲۰۰۸). مهم ترین و اساسی ترین منبع برای شناخت سید احمد شهید و نهضت او، کتاب "منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء" اثر مولانا سید جعفر علی نقوی است، در زیر به بررسی آن می پردازیم.

زندگینامه مؤلف:

سید جعفر علی نقوی بستوی در سال ۱۲۱۸ ه ق / ۱۸۰۳ م در موضع "بستی" چشم به جهان گشود. خانواده او از سادات حسینی بود و نیاکان او از کرمان به هند آمد، (الاسعدی، ۸۵، ۲۰۱۲). او تحصیلات ابتدایی خود را طبق رسم آن زمان در خانه خود گذراند و تحصیلات عالی خود را در لکنؤ به پایان رساند. وی در سال ۱۲۸۸ ه ق / ۱۸۷۱ م چشم از جهان بست (مهر، ۱۹، س ن).

ارادت و ارتباط با سید احمد شهید:

پدر مولانا جعفر علی نقوی، سید قطب علی (م: ۱۲۴۷ ه ق / ۱۸۳۱ م) (منظوره، ۱۲۲۷ ب، ن خ) از سید احمد شهید رحمه بسیار عقیدت و ارادت داشت و مجاز بیعت سید احمد شهید بود و همین طور مولانا سید جعفر علی از حضرت سید احمد شهید ارادت و محبت فوق العاده داشت. در مقدمه کتاب در مورد ارتباط سید احمد شهید باین طور نوشت "والد ماجدم حضرت سید قطب علی و برادرم سید حسنین علی مرحومان باجماعت هفده کس برای اوراک سعادت بیعت راهی خدمت هدایت منزلت که دیدند و این خاکسار از بس رنجور گردید. جناب والد مرحوم قریب يك ماه ملازم خدمت حضرات امیر المؤمنین مانده به خلعت خلافت ممتاز گردیده حسب الحکم رخصت روانگی وطن مالوف یافتند و این خاکسار از حضور حضرت امیر المؤمنین در آن ایام محروم مانده اولابر دست والد ماجد خود، که نایب حضرت ممدوح بودند نعمت بیعت حاصل کرد." (منظوره، ۶ الف- ن خ)

سفر به مرکز جهاد و مراجعت:

وی بیان فرمود که من بعد خبر هجرت حضرت امیرالمؤمنین و امام المسلمین از وطن مالوف به سوی ولایت خراسان و بلاد هندوستان شهرت یافت و قتیکه خبر اقامت حضرت امیرالمؤمنین امام المسلمین در اوطان یوسف زبی مسموع گردید، جناب والد ماجد رحمة الله علیه عرضی اجازت آمدن خود مع قبایل به حضور امیرالمؤمنین ارسال داشتند به لحاظ ضعف مزاج که متقضای کبر سن بود، محجاز نگردیدند چون روانگی قوافل غزاة از هندوستان علی التواتر گردید، ما هر دو برادران روبروی حضرت والدین استجازت نمودیم، والده مرحوم فرمودند که رونده راهچکس مانع نیست و کدام مسلمان از راه دین ممانعت نموده، یا به عافیت خود را تباه خواهد نمود. پس خاکسار با برادر خود خفیه مشوره نمود و گفت که جناب والد ماجد و شما نعمت بیعت و برکت صحیت حضرت امیرالمؤمنین حاصل نموده اید و من محروم، مناسب چنان می نماید که شما در خدمت والدین و خبرگیری عیالم که این هم قسمی از جهاد است پر دازید و این خاکسار را رخصت نمایید برادر موصوف چون خود شایق بوند این عبادت بودند، تقدیم خود برین خاکسار می خواستند، ناچار برهمین مصلحت رجوع نموده مرا رخصت کردند. و قافله زاید از بست کس همراه من شد. از راه غازی پور و جو نپور روانه می شدیم. چون والد ماجد در جو نپور تشریف آوردند، ملاقات نمودند و مرا چند روز پیش خود داشته، از دوستان آنجا مصلحت می نمودند که این قدر این قافله توقف نماید که من باخانمان مستعد این کارشوم، اکثر مردم به سبب ممانعت حضرت امیرالمؤمنین که ضعف را معاف می داشتند، مصحلت ندارند وقت رخصت پدرم را از جوش محبت، حالتی بود که بیانش نمی توانم. واقعات راه این سفر خجسته اثر از نعومت های الیهه آنچه پیش آمده خاتمه این کتاب مستطاب خواهم نمود ان شاءالله تعالی. - (جعفر، ۷، ب، ن، خ)

سفر مولانا جعفر علی نقوی محیط به دو و نیم سال بود، او در سال ۱۲۴۵ هـ ق - ۱۸۲۹ م با بیست سه نفر، سفر به مرکز نهضت آغاز بود و در سال ۱۲۴۷ هـ ق - ۱۸۱۳ م، به وطن خود مراجعت نمود (الاسعدی، ۲۰۱، ۲۰۱۲). او به تاریخ نهم رمضان ۱۲۴۵ هـ ق، به پنجتار به حضور حضرت سید احمد شهید رَحِمَهُ اللهُ رَسِید (جعفر، ۳۵۵ الف، ن خ) و به گزاشتن یک سال و چند ماه به شرکت نمودن نهضت جهاد و بعد از حادثه فاجعه شهادت حضرت سید احمد شهید رَحِمَهُ اللهُ ذی القعدة ۱۲۴۶ هـ ق، ۱۸۳۱ م، بعد از مسافت شش ماه به وطن خود برگشت. و بیان حالات پس از مراجعت از نهضت، در کتاب اش منظورة السعداء بالتفصیل تحریر نمود (جعفر، ۶۱۷ ب، ن خ).

ورود به منشی خانه:

در باره ورود منشی خانه حضرت سید احمد شهید رَحِمَهُ اللهُ، به این طور نگاشت: "وجه داخل شدن این خاکسار در منشی خانه این بود که شیخ امیرالله خان مرحوم ساکن تهانه بهون ضلع میرٹھ مرد صالح دیندار در تقوی و شجاعت بی مثال بودند و امی محض بجز ادای نماز هیچ نخوانده بودند چنانچه ذکر ایشان در مسلك اول در ذکر مراجعت مولوی محبوب علی از لشکر اسلام و بیان وعظ ایشان مسطور است، روزی پیش خاکسار آمده فرمودند که خطی از جانب من بنام پسر م که محب الله نام دارد و بنام خویش من بنویس، اما در مضمون من هیچ تصرف نکنی، من نوشته کسی پسند کم می کنم. چه در عبارت آرای قصور در مضمون می شود، التماس نمودم که ان شاء الله تعالی در مضمون خطا نخواهم نمود. بعد از آن آنچه فرمودند بحیز تحریر در آوردم. مضمون خط به نام هر دو صاحبان همین بود که فلان باغ رایع نموده نصف قسمت آن به مادر خود داده مابقی را زاد راه خود ساخته در لشکر اسلام باید رسید. و در تخلف این امر وقت رسیدن لشکر اسلام بحول الله وقوته آنچه سزای این تخلف برای شما خواهد بود در آن هر گز هر گز فرو گذاشت و

رعايت نخواهد شد و جزای اعمال يوم الجزا علاوه است۔ چون این خط پیش بعض بزرگان برده و ملاحظه کنانیده به خدمت حضرت امیرالمؤمنین رسانیدند، جناب مدوح بعد ملاحظه نامه مذکور فرمودند که این شخص لایق منشی خانه است" (جعفر، ۳۶۷ ب، ن خ)

آثار مولانا جعفر علی نقوی بستوی:

باو جویکه مولانا جعفر علی نقوی صاحب علم و فضل و صاحب بود، علاوه از منظورة السعداء، آثار او زیاد نیست، رساله ای به نام "حلت و حرمت جانوران" به زبان اردوی نوشت۔ این رساله مشتمل بر ده تا صفحات است و موضوع آن فقه است، این رساله در حین حیات او، در سال ۱۲۸۶ هـ ق - ۱۸۶۹ م، به چاپ رسید (الاسعدی، ۳۲۳، ۲۰۱۲)۔ علاوه ازین يك مجموعه ای مکاتیب مولانا جعفر علی نقوی که مشتمل بر بیست و سه مکاتیب فارسی و اردوی است، مرتب این مجموعه شاه غلام حضرت اشرفی بود (الاسعدی، ۳۲۳، ۲۰۱۲)۔ افزون بر آن يك مجموعه ای مختصر فتاوی او که شاه غلام حضرت اشرفی به او ترتیب داد۔

منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء:

مصنف این کتا را در سال ۱۲۷۹ هـ ق - ۱۸۶۲ م به قلم سپرد۔ او نوشت که "این رساله عجاله که موصوف و موسوم به "تاریخ احمدیه" است که سن تصنیف هجری ازان به حساب جمل عیان می گردد (عدد آن ۱۲۷۹ است)" (الاسعدی، ۳۲۳، ۲۰۱۲) در باره سبب تالیف این کتاب نویسنه تحریر نمود که "وجه تالیف این منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء می انگارد که "در زمان یکی از دوستانم رساله، مصنفه منشی جمال الدین خان، ریاست بهوپال، به طور انموذج که در احوال خیر مآل حضرت امیر الملمؤمنین امام المسلمین بود، پیش من نمود و آغاز خواندن نهاد و گفت که من این رساله را پیش تو برای آن میخوانم تا روایات آن را اصغا نموده، داد صحت دهی، زیرا که از حاضران آن مجمع مبارک

هستی“ (جعفر، ۴، ب، ن، خ)، ناقل این رساله از غایبین است نا از حاضرین آن نهضت، و مطالب این رساله از صدق خالی بود. سپس مولانا جعفر علی خیال نمود که ”کالمعاینه و ببینده را همین حالات آنجا چون آئینه، پس آن یار دلنواز و دیگر دوستان دم ساز، باعث شدند که این مجمع اختیار بود و حالات شان قابل تبصره اولوالابصار باید که کمر همت بسته، لالی آبدار که از داغ بطلان مصفا باشد و رشته تحریر در آری تا مدت دراز یادگار اند و اخلاف از احوال اسلاف عبرت گیرنده و سعیدان ازلی باشند ولی عذر فقد سامان و عدم فرصت نمودم ابتغاء لوجه الله این تمنا به ترغیب آن اشنا در دل عقیدت منزل راسخ شد حتی که مسبب الاسباب از کرم عمیم خود همین تمنا در دل فیض منزل نواب عالیجناب ... نواب امیر الملك وزیر الدوله محمد وزیر خان بهادر نصرت جنگ دام اقباله ... انداخت“ (جعفر، ۵، الف، ب، ن، خ).

سپس مولانا جعفر علی نقوی چند تا ماه در ٹونک اقامت گزید و این کتاب را به تکمیل داد. اگرچه در آن زمان زبان اردوی رایج شده بود و در نتیجه نهضت سید احمد شهید و به تشویق او، علما به نوشتن و انتشار کتابها به زبان اردوی مشغول بودند (چشتی، ۱۹۸۶، ۳۵)، مولانا جعفر علی نقوی، فارسی را برای این کتاب انتخاب کرد.

این کتاب مشتمل بر سه تا بخش است و نویسنده هر بخش را به نام ”مسلك“ به تحریر آورد. مقدمه و سه مسلك و هر مسلك مشتمل بر ابواب و فصول و خاتمه ارقام پذیرفت. مسلك اول مشتمل بر احوال خانواده، روایات مورد تولد و حالات ایام کودکی، نسب نامه، بیعت و سلاسل طریقت و غیرهم در این کتاب موجود است، سفر به لکنؤ، اوصاف و مناصب حضرت امیر المؤمنین امام المسلمین و انتشار هدایت از ذات با برکات و سفر به جنوبی هند را بالتفصیل تذکره نمود. ماخذ این مسلك مخزن احمدی اثر همشیر زاده سید احمد شهید، سید محمد علی است

این کتان در سال ۵۶۷۱ م تکمیل نمود، نسخه خطی ایکن کتاب در کتاب خانه بزرگ دانشگاه پنجاب موجود است و این کتاب در سال ۱۷۷۲ م به اهتمام "مطبع مفیده" در اگره به چاپ رسید (مهر، ۲۲، س ن). مؤلف او در باره روایات این مسلک گفت که "آنچه احوال فیض اشتمال را به چشم خود دیده و کلمات طیبات را به گوش خود شنیده، روایتاً در این مختدر بیان سازد و آنچه از لسان وحی ترجمان حضرت امیر المؤمنین شنیده یا از زبان صدق بیان فاضل نبیل مولانا محمد اسمعیل یا دیگر بزرگانان اصغا نمود حکایه می آرد" (جعفر، ۶، ب، ن خ) مسلک دوم مشتمل بر احوال سفر به سوی حرمین شریفین و از زیارت و ادای حج به روایات معتبره و ثقه و احوال هجرت سید احمد شهید به مرکز جهاد و معاملات آن سفر. ماخذ این مسلک هم مخزن احمدی، مکاتیب سید احمد شهید و مکاتیب سید حمید الدین است. و بعضی روایات از "نور احمدی" از مولوی نور احمد نگرایی به تحریر آورد مکاتیب سید احمد شهید به صورت نسخه خطی در سال ۱۹۷۵ م در لاهور به چاپ رسید و مکاتیب سید احمد شهید هنوز چاپ نشده است. مسلک سوم در بیان حالات و محاربات و مصالحات آنچه مؤلف به چشم خود دیده است. وی در باره ای مسلک سوم باین طور نوشت "مسلک سوم از کتاب "منظورة السعداء فی احوال الغزاة و الشهداء" مشتمل بر آنچه راقم السطور را بعد رسیدن به حضور امیر المؤمنین امام المسلمین از جنس معاملات صلح و جنگ با کفار و منافقین و اخذ عشور و اجرای احکام شریعت غرا بر موافقین یعنی مؤمنین و مسلمین به مشاهده در آمده و مناظره با علمای خراسان و غیره در مسایل عقاید و فقه و آمدن مکاتیب رؤسای عالیمقام از مخالفین و موافقین و ارسال اجوبه آنها از پیشگاه حضرت امیر المؤمنین و دفع بعضی اعتراضات و شبهات آنچه دیده و دانسته مورخانه بخیر بیان و تحریر می آرد." (جعفر، ۳۵۷، الف، ن خ)

معرفی نسخه خطی:

استاد منزوی در فهرست در مورد این کتاب در جلد ۱۱ در ذیل شماره کتاب ۳۰۳ باین طور نوشت " تاریخ احمدی (احمدیه): منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء سرگشت سید احمد شهید بریلوی (دهلوی؟)" (منزوی، ۱۹۸۶، ۱۰۲۷) بخش های متعدد ازین کتاب از بین رفته است، اجزای متعدد در کتابخانه تونک موجود است و نسخه دیگر در کتاب خانه ندوة العلماء ۱۹۱۲/۲۷۴۸۱ است ولی قسم بزرگ از این نسخه خطی از نسخه دانشگاه پنجاب نسخه برداری شده است. اما کامل ترین نسخه این کتاب در کتاب خانه بزرگ دانشگاه پنجاب، در مخزونه حافظ محمود شیرانی SPFill/1/1307 است، این نسخه بیش از ۱۳۰۰ صفحات دارد.

نتیجه

نهضت سید حمد شهید به لحاظ اهمیتی که دارد مورد توجه نویسندگان تاریخ و پژوهشگران گرفته است، اما کتاب "منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء" مهم ترین و اساسی ترین منبع برای اطلاع موثق و معتبر از احوال سید احمد شهید و نهضت اوست و بدون بهره گیری این کتاب، احتمال اشتباه در روایت این جنبش وجود دارد که جلوه های آن را در بسیاری از نویسندگان می بینیم.

کتاب شناسی و منابع:

- ارشد، محمد؛ (۲۰۱۳م)، انیسویں صدی کے فتاوی کا تجزیاتی مطالعہ، مشمولہ: سه ماهی فکر و نظر: ج: ۵۱، ۵۰، شماره: ۴، اسلام آباد: اداره تحقیقات اسلامی۔
- امعیل دهلوی، شاه؛ (۲۰۰۵م) منصب امامت، لاهور، طیب پبلشرز
- الاسعدی، عبیدالله؛ (۲۰۱۲م)، حیات جعفر، لکھنؤ: مکتبه اسلامیہ
- چشتی، عبدالعلیم؛ (۱۹۸۶م)، سید احمد شهید کی اردو تصانیف، کراچی: الرحیم اکیڈمی
- عبد العزیز محدث دهلوی، شاه؛ (س، ن) فتاوی عزیزہ، کویتہ، کتب خانه دار الاشاعت و

۲۰۰ محمد عرفان شجاع/ارزش تاریخی "منظورة السعداء فی احوال الغزاة والشهداء"

العربية

- محمد میاں، مولانا؛ (س، ن)، علماء ہند کا شاندار ماضی، کراچی: مکتبہ رشیدیہ۔

- منظور حسین، خواجہ؛ (۱۹۷۸ م)، تاریخ جد و جہاد بطور موضوع سخن، لاہور: نینل بک

فاؤنڈیشن

- جعفر علی نقوی، مولانا سید؛ (SPF ۱، ۱۳۰۷/۱، نسخہ خطی) منظورة السعداء فی احوال

الغزاة و الشهداء، مخزونه حافظ محمود شیرانی، کتابخانہ بزرگ، دانشگاه، پنجاب، لاہور

- مہر، مولانا غلام رسول؛ (س، ن)، سید احمد شہید، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز

- مہر، غلام رسول؛ (س۔ ن)، جماعت مجاہدین، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز

- مہر، غلام رسول؛ (س۔ ن)، سرگزشت مجاہدین، لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز

- منزوی، احمد؛ (۱۹۸۶ م) فہرست مشترک نسخہ های خطی فارسی پاکستان، اسلام آباد، مرکز

تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

- ندوی، مولانا ابو الحسن علی؛ (س۔ ن)، سیرت سید احمد شہید، کراچی: مجلس نشریات

اسلام

- ندوی، مولانا ابو الحسن علی؛ (۱۹۷۹ م)، تحقیق و انصاف کی عدالت میں ایک مظلوم کا

مقدمہ، لکنؤ: مجلس تحقیقات و نشریات اسلام

-Ayesha jalal;(200harvard university press Cambridge, Massachusetts

London, England
